

Юзвяк І. П.

ВОЙЦЕК БОБОВСЬКИЙ – ПЕРЕКЛАДАЧ-СХОДОЗНАВЕЦЬ

У нашій розвідці мова піде про маловідому, проте цікаву для сходознавства особистість перекладача сакральної літератури, польського дипломата, композитора, поета та художника Войцека Бобовського, відомого у літературі як Алі Бей Уфкі, Сантури Альберт Бобовський, Альберто Бобовіо Леопполітано та Альбертус Бобовіус.

За деякими, проте не зовсім достовірними даними, він народився приблизно в 1610 році в Бобовії, на території Польщі. Місце народження Войцека Бобовського достеменно невідоме, за деякими джерелами, він народився у Бобовії на території Мало-польського воєводства. Інші джерела вказують, що Бобовський народився у Львові [Neudecker 1996, 170; Siarczyński 1828, 91–92]. На нашу думку, місцем народження Войцека може бути м. Бобовія (південно-східна Польща), проте очевидно, свідомі роки його життя минули саме у Львові. На користь цього свідчить той факт, що вже у юному віці Бобовський володіє кількома іноземними мовами, отримує музичну та теологічну освіту. Беззаперечно, що містом, в якому він міг отримати ці знання, був Львів, який на той час був культурним та релігійним центром тогочасної Галичини.

Відомостей про його родину і про те, як і чому вони переїхали до Львова, немає. Лише згодом із перекладів його творів із польської мови османською можемо здогадатися, що він виріс у протестантській сім'ї. За деякими даними, його сім'я належала до здібнілих дворян.

Життя Войцека Бобовського в Османській імперії

В один із татарських набігів (на думку Сярчинського, цим роком міг бути 1624 рік), коли на землі напало понад 30 000 поган (мається на увазі мусульман), котрі все навкруги грабували, палили костели, гнали людей та худобу, а дітей старих та німечних не милували, юного Войцека Бобовського було вивезено до Туреччини та віддано до Сараю [Siarczyński 1828, 92].

Український поляк мав різні таланти: він володів багатьма мовами, мав неабиякий хист до музики та художнього мистецтва.

Лінгвістичний талант та просвітницька діяльність

Щодо лінгвістичного таланту Бобовського, то він володів латинською, англійською, італійською, французькою, розмовляв на івриті, а після його вивезення до Стамбула опанував і східні мови: арабську, османську та перську. А також, за свідченням дослідниці Неудекер, Войцек знав вірменську та народну грецьку мову [Neudecker, 1996, 170]. Проте він дуже добре володів латинською та італійською мовами, безперечно, знання яких він здобув в Україні, зокрема навчаючись в єзуїтському коледжі, викладання у якому велося латинською мовою. Тадеуш Манковський стверджує, що Бобовський мав надзвичайний хист до мов і володів 17 іноземними мовами [Mańkowski 1938, 247]. Звичайно, що після прибуття до столиці Османської імперії Бобовський, який успішно опанував і східні мови, не міг залишитися без уваги султана Магомета, у 1671 році отримав посаду першого драгомана Порти (Стамбула). Є свідчення того, що свої обов'язки на цій посаді він виконував сумлінно, але з особливою прихильністю ставився до християн, оскільки завжди пам'ятав своє походження.

Варто зазначити, що Бобовський не лише був успішним у вивченні мов, але й добре був обізнаний у релігії, звичаях та традиціях турків. Павел Рікот, англієць, котрий працював на посаді консула в Османській Порті та який написав книгу про життя турецького панства англійською мовою (яку згодом Бріот переклав французькою мовою, що була видана у 1671 році), також згадує Войцека Бобовського та зізнається, що основою для його книги стали саме відомості, які він дізнався від Бобовського.

Інший сходознавець та відомий перекладач східних мов Францішек Менінський, який працював при цісарському дворі у Відні, також зазначає, що при укладанні його великого словника *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persiae* консультувався та просив допомоги від Бобовського.

Проте Алі Бей не лише іншим допомагав своїми знаннями, але також написав працю під латинською назвою *De turkarum liturgia, peregrinatione Meccana, circumcison, aegrotorum visitatione*¹, яку

¹ “Про турецьке богослужіння, відвідання Мекки, паломництво та обрізання вірних”.

довірив своєму товаришеві Томашові Смітові, англійцю за походженням, що служив у Константинополі. Праця була видана під іменем Томаша Хиде в книзі *Itinera mundi sic dicta nempe Cosmographia*². *Oxonii 1691*. Насправді, автором того твору є Абраам Перістол, а приписи та деякі пояснення написав Томаш Хиде, який і переклав цю працю з гебрійської мови. Думки Бобовського у його праці були дуже високі у порівнянні зі станом освіченості країни, про яку він писав, проте він хотів донести до Османської імперії світло європейської науки та налаштувати народ до науки [Siarczyński 1828, 98].

Свою наукову та просвітницьку діяльність Бобовський почав з того, що підготував граматику турецької мови та уклав турецьку граматику – *Grammatica Turcico-Latina*, що була видана у 1666 році і становить собою дуже цінне джерело вивчення морфологічних та орфографічних особливостей турецької мови 17 століття. Ця граматика стала предметом детального дослідження Х. Неудекер. Дослідниця зазначає, що однією із проблем турецької лінгвістики є те, що ми не маємо чіткого орфографічного стандарту саме того періоду. Проте ця граматика дає нам певне уявлення про деякі стандарти настільки, що ми можемо визначити деякі речі досучасного періоду розвитку турецької мови. Оскільки Бобовський навчався при дворі султана, то мова, яку він описує у турецькій граматиці, є та, якої він навчився у палаці [Neudecker 1996, 177].

Також перекладає відому та поширену у європейських школах працю відомого чеського мислителя-гуманіста, педагога, громадського діяча Яна Коменського *Janua Linguarum Reserata*³ (1631) турецькою мовою.

Крім того, Бобовський сприяє вивченню французької мови в Османській імперії. Для підтримання своєї ініціативи Войцек підготував збірник турецько-французьких розмов, щось на кшталт сучасного розмовника. Як зазначає дослідниця Неудекер, цей манускрипт складається з трьох діалогів, які в обсязі становлять 90 сторінок. Сторінка поділена на дві колонки: перший діалог (без назви) стосується спілкування у побуті, другий – під назвою *Entre Les Pensionnaires, les Gérants et l'hoste* (Між власниками пансіонів та власниками готелів) і третій – *De la prome-*

² “Подорож по світу, а саме Космографія”.

³ “Відкриті двері мов” чи “Врата мов”.

nade, de la visite, du logement et d'aller coucher (Для прогулянки, відвідування, проживання, нічлігу). Тексти цих діалогів частково вокалізовані. Однак вони містять багатий матеріал для морфологічних та орфографічних досліджень [Neudecker 1996, 177]. Ці діалоги, за відомостями Сірчинського, є рукописними та зберігаються у Королівській бібліотеці у Парижі.

Прийняття мусульманства та питання віри В. Бобовського

Оскільки Бобовський прибув до Османської імперії як невольна людина, бранець, котрий жив та навчався у палаці султана у школі (*Mekteb-i Enderun*), то питання його віри було вирішено само собою. Але питання полягає в іншому: чи став він справжнім мусульманином, чи було то обов'язковою умовою кожного бранця (питання життя або смерті) або щось інше? У цьому ми спробуємо розібратися.

Люди, які оточували Алі Бея, вважали його добрим мусульманином. Проте Ф. Менінські у передмові до свого турецько-арабсько-перського словника під скороченою назвою *Bob.* і з нагоди перекладу книги Коменіуса турецькою мовою так пише про нього: був то поляк за походженням, який знав багато мов, який сповідував турецьку релігію, але в серці мав свого Бога⁴ [Siarczyński 1828, 94].

Брюс Превратський зазначає, що у 1690 році Томаш Хиде, пишучи вступ до праці В. Бобовського *De turkarum liturgia, peregrinatione Meccana, circumcison, aegrotorum visitatione*, про яку ми вже згадували вище, так описує релігійну приналежність Бобовського: він мав щирий намір повернутися у християнську віру, щоб чесно заробляти собі на хліб в Англії та позбавитися тиску невірних. Це намагання Бобовського повернутися в християнську віру ще раз підтверджується у листі, знайденому у паперах Томаса Сміта, який він писав Бейзіру 1668 р., у якому він благає дати йому роботу перекладача при дворі короля Карла II. Анонімна записка, яка теж була знайдена в тих самих паперах, говорить про те, що Бобовський пообіцяв повернутися в лоно церкви, якщо йому допоможуть знайти роботу в Англії. Звичайно,

⁴ *Bob. seu Janua linguarum aurea reserata, ab eo in turcicum idiom olim translata, et mihi Constantinopoli olim communicata. Virerat Polonus natus, multarum lingvarum, sed religionis in speciem Turkcicae, reipsa Deus scit cujus.*

що відступ від ісламу під час його перебування в Османській імперії міг закінчитися смертною карою.

Підтвердженням тому, що В. Бобовський був у душі християнином, може бути й останнє речення з чернетки його перекладів Євангелія від Св. Матвія, де він пише так: *“Mattanın incili tamat oldu velmecdu lillahi ebeden”* (Євангеліє від Св. Матвія закінчилося і слава Богу навіки) [Privratsky 2011, 131].

Алі Бей – перекладач сакральної літератури

Геніальність та важлива роль лінгвістичного та перекладацького таланту Войцека Бобовського полягає в тому, що ним вперше було здійснено переклад сакральної християнської літератури турецькою мовою. Отож, подаємо список перекладів Бобовського в хронологічному порядку, а потім детально розглянемо деякі з них.

1. Переклад турецькою мовою Церковного Катехізису (1654).
2. Переклад турецькою мовою Старого та Нового Заповітів (1662–1664).
3. Mezâmir (Псалми 1–14) (1665–1673).
4. Tractatus Alberti Bobovii de Turcarum Liturgia⁵(1690).
5. Манускрипт без назви та дати, який написали В. Бобовський та Томас Сміт (1680–1700).

Переклад Біблії

Одним із найвагоміших внесків В. Бобовського в сходознавчу науку, безсумнівно, є переклад Біблії турецькою мовою.

Чернетковий переклад Біблії, який здійснив В. Бобовський та який збережений у 4 частинах у Лейдені, є прямим попередником перекладів вже сучасної турецької Біблії. Брюс Превратський зазначає, що Алі Бей почав свою працю над цим перекладом у лютому 1662 та закінчив у грудні 1664 року. А у 1665 році його секретар зробив дві чіткі копії, які було надіслано Голіусу разом з їхнім оригіналом. Зараз це називають “секретними копіями”, одна з яких завершена, а інша – перекладена лише до книги пророка Ісаї та декількох книг Апокрифу. Саме Якоб Голіус завершив роботу над ними. Книги пророків Ісаї, Єремії, Єзекіїла та Даниїла Бобовський надіслав першими, і лише одна сторінка з книги пророка Ісаї була вже надрукована в 1662 році як демонстрація того, якою поліграфією буде надрукований наступний

⁵ “Трактат Альберта Бобовського про турецьку літургію”.

текст. Левін Варнер помер у Туреччині 22 червня 1665 року. Традиційною датою перекладу Біблії Алі Бея є 1666 рік, проте вона може бути не зовсім коректною, оскільки манускрипт був транскрибований 1665 року та надісланий у Лейден у кінці 1665 року. Одна з цих копій з фонетичними вказівками стала джерелом для першого друкованого Нового заповіту турецькою мовою, який побачив світ у 1819 році, та Біблії 1827 року. Виглядає переконливим той факт, що саме чернетковий манускрипт, що був завершений у 1664 році, був взятий до уваги, тому що його секретні копії написані більш чіткими почерком, є більш розбірливими [Privratsky 2011, 20].

Ця чернетка, яка, безсумнівно, належить руці Алі Бея, та її секретні копії збережені в архіві в Лейдені. Інша справжня копія є збереженою в Амстердамі. Турецьке лінгвістичне товариство (Türk Dili Kurumu) навіть зняло короткометражний фільм про чернетку Біблії, яка збережена у Лейдені [Privratsky 2011, 20].

Німецька дослідниця Г. Неудекер зазначає, що В. Бобовський здійснив переклад Біблії турецькою мовою на замовлення Левіноуса Варнера, німецького дипломата. Завдяки цьому перекладу Бобовський став відомим, чого він завжди прагнув. Проте на той час це вже не був перший переклад Біблії турецькою мовою. Перший переклад здійснив Ях'я (Хакі), єврей із Константинополя, про якого є дуже мало відомостей, за декілька років перед тим, а саме у 1569 році. Бобовський добре знав цей переклад і використав його у своєму повному перекладі Біблії, хоча він був ним незадоволений [Neudecker 1996, 174].

Біблійний переклад Бобовського містить Старий Заповіт та апокрифічні книги. У перекладі подано примітки, які винесені за поля та написані латинню. З цього можна зробити припущення, що він робив цей переклад із Латинської Біблії. Однак Алі Бей дотримується *Textus Receptus*⁶, де текстуальні варіанти є складними та заплутаними, з чого також можна зробити припущення, що

⁶ *Textus Receptus* (загальноприйнятий текст) – тип грецького тексту Нового Заповіту, представлений у друкованих виданнях XVI–XVII ст. і заснований на пізніх рукописах візантійського типу тексту, з невеликими різницями Кесарійського типу тексту, Вульгати та західного типу тексту. Він не є класичним візантійським текстом і часом помилково іменується “текстом більшості”. На основі *Textus Receptus* були зроблені європейські переклади Нового Заповіту XVI–XIX ст.

джерелом перекладу Бобовського була одна із сучасних версій народної мови, що ґрунтувалася на грецькому Новому Заповіті Еразмуса⁷, можливо, це навіть Біблія Оліветана⁸, що належить французькому протестантизму.

Вивчення особливостей орфографії назв пророків, які перекладає Бобовський, наприклад Петро, Семун, Філіпо, Пилато чи Плато на позначення імені Пилат, дає підстави говорити про його зв'язки з християнською традицією Константинополя. Деякі з них написані італійською орфографією, і в цьому можна вбачати певний зв'язок із католицькою церквою. Ще одним цікавим моментом правопису Алі Бея є те, що він називає Івана Хрестителя *Yūhannā Ma'madāni*, (християнська конструкція імені Івана Хрестителя арабською мовою). З цього також можна зробити припущення, що В. Бобовський мав контакти зі Східними церквами, можливо із Сирійською православною церквою, де мовою літургії була суріані⁹ (арамейська) та місцева арабська мова [Privratsky 2011, 20–21].

Отож нижче наводимо уривок із манускрипту В. Бобовського (1662–1664 pp.).

Молитва “*Отче наш*”, яку адаптувала Фонда Топрак:

Imdi böyle namaz kılıp deyij

Ey göklerde olan babamız

ismiñ mukaddes olsun

melekûtunğ gelsin

muradın nice gökde ise yerde dahi böyle olsun

*her günki etmeğimizi** bize bugün ver*

⁷ Через певні обставини першим опублікованим грецьким Новим Заповітом є видання, підготовлене Еразмом Роттердамським (1469–1536). Видання було закінчене 1 березня 1516 р. в Базелі. Більшу частину новозавітних текстів Еразм узяв із двох рукописів, знайдених ним у монастирській бібліотеці в Базелі: Євангелія – з однієї, Дії Святих Апостолів і Послання – з іншої, обидва рукописи датуються XII століттям.

⁸ У 1535 р. П'єр Робер Оліветан (двоюрідний брат Жана Кальвіна) видав свій варіант перекладу Біблії, ґрунтуючись на перекладі Лефевра, зокрема, Нового Заповіту й апокрифів. Пастори з Женеви, у тому числі Жан Кальвін і Теодор Беза, неодноразово редагували цей переклад. Редакція 1588 р. стала остаточною і відома під назвою “Женевська Біблія”.

⁹ Суріані – асирійці, також можна натрапити на назви айсорі, халдеї, сиро-халдеї, сирійці. Безпосередніми нащадками сучасних суріані є жителі Месопотамії, які розмовляють арамейською та які прийняли християнство у I столітті.

*ve bize suçlarımızı bağışla, nice ki biz dahi bize suçlu olanlara bağışlarız
ve bizi iğvaya*** salma illa bizi habisten*** kurtar
çün mülk*** ve kuvvet ve izzet*** seniñdir. Amin.*

А зараз, молитву читаючи, так кажіть:

О, Отче наш, що є на небесах,

Твоє ім'я хай буде святим,

Хай прийде царство Твоє,

Хай прийде воля Твоя,

Як на небі, так і на землі.

Хліб наш щоденний, дай нам сьогодні,

І прости нам гріхи наші, як і ми прощаємо винним перед нами,

І не введи нас у спокусу, але визволи нас від диявола,

Тому що царство твоє, сила та честь твоя на віки вічні. Амінь.

Дослідник Б. Привратський зазначає, що лексему ***ekmek* подано орфографічно як *etmek*, що і вживалося як і у староосманській мові, так навіть ще у 19 столітті.

У версії, що була надрукована у 1827 році, ці слова відредаговані таким чином:

imtihan – спокуса для лексеми *iğva*, *şerrir* – для *habis* (нечистий), *telemekut* – царство ангелів та душ для *mulk*, and *ebeden* – вічно, навічно після *izzet* (честь, сила) [Privratsky 2011, 118].

Переклад турецькою мовою Церковного Катехісису (1654)

Дослідниця Неудекер цитує слова Ісаака Бейсіра, які той писав в його описі подорожей 1652 року на Схід: “*Я перейшов Єфрат та поїхав у Месопотамію, в край Авраама, куди я маю намір надіслати наш Катехісис турецькою мовою деяким із наших єпископів*”. Ісаак Бейсір був ентузіастом у поширенні англо-католицької віри на Сході. Чи то був той самий Катехісис, який переклав В. Бобовський? Очевидно, що так. Дослідниця зазначає, що у паперах, які стосувалися листування Алі Бея та Бейсіра, ми знаходимо інформацію про Бобовського та власне саме підтвердження тому припущенню. Він (В. Бобовський) був добрим знайомим Бейсіра, який і попросив Бобовського перекласти Катехісис Англійської церкви турецькою мовою (який Бейсір розповсюджував на Сході), а також арабською та народною грецькою мовами [Neudecker 1996, 173].

Mezâmir (Псалми 1–14) (1665–1673)

Манускрипт Бобовського Mezâmir (Псалми 1–14) було представлено в музеї Сабанджи у Стамбулі в червні–липні 2010 року. Турецький дослідник музикології Джем Бехар присвятив чимало своїх досліджень саме псалмам В. Бобовського. У його монографії знаходимо 14 псалмів, які латинізовані сучасною турецькою мовою та подані у сучасній формі.

Отож порівняймо та проаналізуймо один із псалмів, який опублікований у Біблії турецькою мовою 1827 року (1), з автентичним зразком перекладу В. Бобовського, що опублікований у Mezâmir (2).

Псалом 8. (1)

Ya Efendimiz Rabb

Cümle yerde ismin ne kadar azimdir;

Izzetinin senasi gökler üzerindedir.

О наш Господи, Боже,

Наскільки величним є ім'я Твоє на всій землі;

Хвала Твоєї слави над небесами.

Псалом 8. (2)

Ey Perverdigârimiz Hak Ta'âlâ

Ne kadar mücib ü azim ü a'lâ

Ism-i izzetin bahr u bedre

Semâ üstünde hem cem'i yerde.

О Найвищий та Найсправедливіший наш Захиснику,

Наскільки милостивим, прекрасним та величним є

Твоє славне ім'я на поверхні моря,

Над небесами та на всій землі.

Як бачимо, псалом 8, який переклав В. Бобовський, доволі поетизований, має дещо складнішу форму та містить чимало слів арабського походження.

В. Бобовський адаптував мелодію з Женевського Псалтиря та пристосував її для турецької модальної системи. Можна припустити, що він вивчив мелодії та тексти Женевського Псалтиря, ще коли він був церковним музикантом у Львові. Враховуючи особливості французької просодики, женевські мелодії складаються, зазвичай, з асиметричних метрів, що більше схоже на музику Близького Сходу, ніж на європейську. За версією самого Бобовського, він вважав свої переклади Псалмів досить простими, слова

легкими для розуміння та запам'ятовування, де музика виступає лише фоном.

В. Бобовський – художник Османської імперії.

Одним із численних талантів Алі Бея було малювання.

За свідченнями шведського орієнталіста С. Якубовського, В. Бобовському належить авторство трьох альбомів-мініатюр, які знаходяться в європейських колекціях. Перший альбом привіз із Туреччини в 1658 році посол Раламб, він знаходиться в Королівській бібліотеці в Стокгольмі, другий альбом – в Ліпперхейдській колекції в Берліні, третій – в Мюнстері у власності сходознавця Францішка Таесхнера. Деякі з них у 1925 році він видає, проте ще деякі фрагменти з них він публікує в журналі *Der Islam Bd. IV* (Страсбург, 1915, с. 169). На цих мініатюрах представлений султанський двір та також сцени з життя султанського двору та столиці.

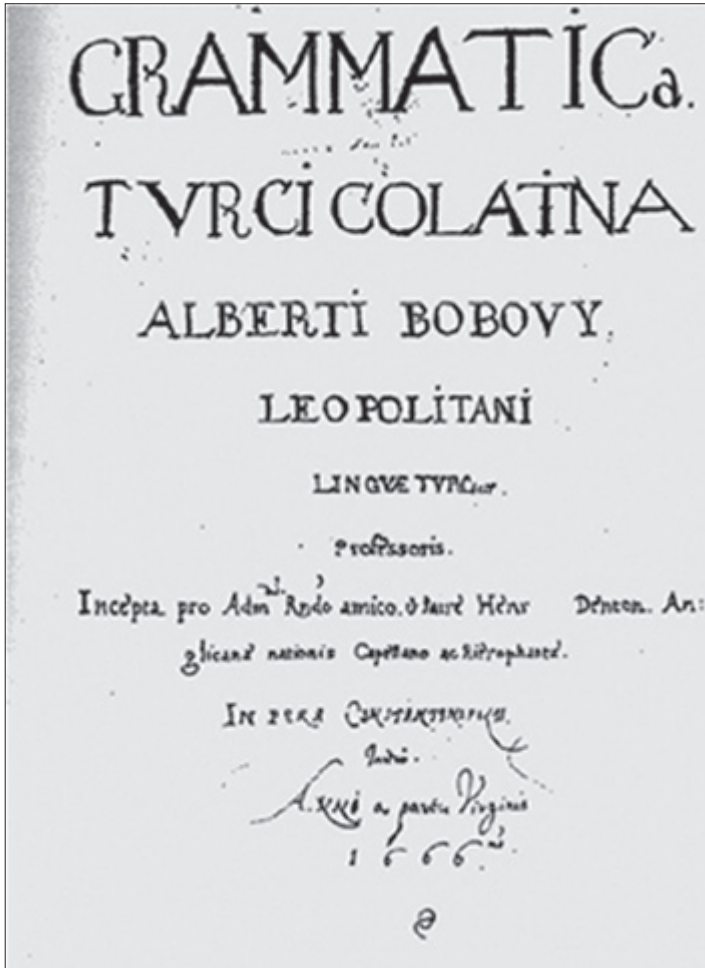
Під час детальнішого дослідження рукопису Раламба увагу С. Якубовського привернули певні деталі: в рахунках цього шведського посла в Порті (Стамбулі) є згадки про те, що його камердинер через секретаря Олафа Хасона замовляв виконання мініатюр у художника, якого він називає раз Поляком, а раз Польським турком. А також у записках щоденників двох подорожей Раламба є згадки про його зустрічі з “польським турком”. Раламб розповідає у своєму щоденнику, наскільки Войцеку Бобовському спочатку було важко пізнати та зрозуміти турецький побут, звичаї та особливості життя в палаці.

Також шведський посол згадує його як чоловіка розумного, котрий знав багато мов і який був відомим музикантом при дворі султана, а також про те, як Бобовський через англійського посла просив дозволу повернутися на батьківщину. Крім того, на думку Раламба, В. Бобовський завжди у душі залишався християнином реформатської релігії.

На думку Раламба, ніхто інший, а саме В. Бобовський є автором мініатюр, які зображають султанський двір та життя у ньому. Тому є свідчення, що його секретар, купуючи кожну з мініатюр, так собі записував: турок, що розмовляє лагинською, іноді – польський турок, і ця остання назва зафіксована в рахунках від кінця 1657 та в 1658 рр. У техніці виконання мініатюр Бобовського немає впливів європейської графіки XVII століття, а лише

вплив перського та турецького графічних стилів. Тому можна припустити, що навчився малювати, тобто розкрив свій талант до малярства Бобовський вже у Стамбулі.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Турецько-латинська граматики В. Бобовського
 [Neudecker 1996, 187].

Зразки малярства В. Бобовського

[Mańkowski T. 1938, 247, 249].

ЛІТЕРАТУРА

Bruce G. Privratsky. A History of Turkish Bible Translations. Annotated chronology with historical notes and suggestions for further research. 2011.

Büyük Türkçe Sözlük – TDK, 2010.

Elçin Ş. Ali Ufki: hayati, eserleri ve Mecmûa-I Sâz ü Söz. Istanbul, 1976.

Jacobowsky C. Var Albertus Bobovvius – Ali bec. Den lärde Polnische Turkchen Miniaturmalare? / Svenska prientllskapetets Arsbok Stockholm, 1937. S. 39–50. (Rec T/ Mańkowski) – Dawna Stuka I. 1938.

Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej. Wrocław – Kraków, 1959.

Neudecker H. Wojciech Bobowski and his Turkish grammar (1666). Dutch Studies in Near Eastern Languages and Literatures. № 2. 1996.

Starczyński F. Wiadomość o Woyciechu Jaxie z Bobowej..., “Czasopism Naukowy Księgozbioru Ossolińskich”, 1/1. Lwów, 1828.

Yerasimos S. Berthier A. Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufkî Bey’in Anıları. Topkapi Sarayın’da yaşam. Istanbul, Kitap Yayınevi, 2002.